

Кемаль Озджан, Ферхад Туранли

КОЗАЦЬКИЙ ЧИННИК У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ВИСОКОЇ ПОРТИ: ВСТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКОГО СОЮЗУ СЕРЕДИНИ XVII ст., ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ТА НАСЛІДКИ

ВИВЧЕННЯ історії розвитку Української держави у сучасній вітчизняній історіографії в контексті її міжнародних відносин того часу, зокрема стосунків з Османською державою, має важливе значення. Дослідження тюркських джерел дозволяє об'єктивно оцінити відносини між названими державами, зокрема союз між Україною та Кримським ханством під час гетьманування Богдана Хмельницького, який сприяв посиленню боротьби українського народу за створення незалежної держави¹.

Українське козацтво, що зародилося в другій половині XVI ст., складало значну частину населення України та являло собою певну політичну силу. Територію країни намагалися контролювати сусідні держави: Московське царство, Річ Посполита й Османська імперія. Україна як країна стратегічного значення час від часу змінювала володаря і входила до складу тієї держави, яка була сильнішою.

Добровільне прийняття Кримським ханством османського протекторату у 1475 р.² під час правління султана Мегмеда II Фатіга³ можна вважати початком нового періоду кримсько-українських відносин. У цей час спостерігається зростання авторитету Високої Порти на північному Причорномор'ї, що згодом сприяло зміцненню козацтва та захисту українських земель від нападу противників⁴.

Із здобуттям портового міста Кафи османський протекторат було визнано і воєводствами Молдови та Волощини; він поширювався також на південну територію України.

Перший видатний гетьман Дмитро Вишневецький⁵, згуртувавши козаків на острові Хортиця, утворив Запорозьку Січ.

*Присвячується 350-й річниці
Переяславської ради*

У другій половині XVI ст. у боротьбі за польський трон переміг король

Трансильванії Стефан Баторій, котрий створив козацьке реєстрове військо, щоб воювати з Московією⁶. Воно ж здійснювало походи проти татар і шведів⁷.

Зауважимо, що католицька церква особливо намагалася наблизити до себе українців, щоб використати їхню силу проти московської експансії. Царський уряд теж мав намір захопити українські землі, тому намагався стримувати наступ поляків. Після підписання Люблінської унії в 1596 р. Річ Посполита фактично стала централізованою державою, у яку входили Велике князівство Литовське і Польща. Це призвело до загострення політичних стосунків з Московщиною, яке час від часу виливалося у збройні сутички, що велися з перемінним успіхом⁸.

Наприкінці вказаного століття спостерігається посилений наступ польської магнетерії з метою заволодіння українськими землями. Козаки чинили посилений опір (1590–1596)⁹. Саме у цей час, тобто з кінця XVI ст., простежується намагання татар наблизити до себе запорозьких козаків з огляду на те, що геополітичне розташування їхньої країни мало важливе значення для зміцнення позицій Кримського ханства у регіоні північного Причорномор'я.

Спроба встановлення козацько-татарського союзу увінчалася успіхом у 1624 р.¹⁰ Ця військова конвенція, що тривала до 1629 р., мала на меті, насамперед, здійснення спільних військових дій проти Московської держави¹¹.

Проблема пошуку військово-політичного союзу України в XVII ст. для посилення боротьби за визволення включала також зовнішньополітичний чинник. Тому

Військо Запорозьке намагалося встановити союз із Кримським ханством і Високою Портою¹². Османський уряд ще під час хотинської військової кампанії у 1621 р. виступив із пропозицією домовитися із запорозькими козаками про спільну боротьбу проти Речі Посполитої та створення удільної Української держави¹³. Так і трапилося: у 1630–1640 роках козаки разом із татарами воювали проти поляків і здійснювали походи на московські землі¹⁴.

Про козацьке повстання 1648 року в турецьких джерелах сказано, що обраний за рішенням козацької Ради гетьманом Богдан Хмельницький почав об'єднання та згуртування козаків, які до того часу були розрізнені¹⁵. У цей період велика частина українських земель була під владою Польської держави (магнатів та шляхтичів). Польський католицизм посилено наступав на українських селян. Цей процес набрав широкого розмаху, але не дав бажаних результатів. Далекоглядний політик Б. Хмельницький підняв націю¹⁶ на боротьбу за визволення своїх земель¹⁷.

У зв'язку з тим, що польський король Ян Казимир III¹⁸ продовжував агресивну політику щодо України, Б. Хмельницький першим звернувся за військовою допомогою до московського царя Олексія Михайловича¹⁹. Цар відправив до гетьмана свого представника з відмовою про надання будь-якої допомоги, мотивуючи її тим, що незалежність запорозьких козаків та їхня активність викликала його занепокоєння. Він також не хотів посилення південного сусіда – України. Б. Хмельницький, не отримавши підтримки від царя, одночасно мав не дуже добрі взаємини з кримськими володарями. Після приходу на османський трон Мегмеда IV²⁰, котрий змінив султана Ібрагіма²¹, його уряд почав проводити інтенсивну політику щодо Кримського ханства; посилилася також і північна політика Високої Порти. Це сприяло пожвавленню дипломатичних відносин між гетьманськими та ханським урядами²², що привело до укладення договору.

Для з'ясування закономірності укладання договору 1648 р. між Україною та Кримським ханством як одного з проблемних питань даного періоду звернемося до літопису “Історія хана Іслама

Гірая III” Гаджі Мегмеда Сена’ї (далі Сена’ї)^{*23}.

У названому літописі описуються причини національно-визвольної революції українців під проводом гетьмана Б. Хмельницького, налагодження дипломатичних взаємозв'язків України з Кримом середини XVII ст.²⁴ Нижче подаємо повний текст параграфа про козацьке посольство до Багчесараю в українському перекладі із вказаного літопису.

Прибуття гетьмана²⁵ [Б] Хмельницького до володаря держави [Іслама Гірая III] і доброзичливе ставлення до його прохання про допомогу**

“Першого дня місяця зілкаде, року 1057 (тисяча п'ятдесят сьомого)²⁶ на початку візирату Сефер Газі Аги всі конфліктуючі сторони між собою помирилися і потиснули один одному руки. Вишикувались воїни з командирами, ніби з'явився місяць перемоги та сонце держави. Завдяки такому вдалому розвитку подій, які освітлювали світ від гніву та ненависті, піднесення опанувало людьми. Відтепер найголовнішим завданням усіх було здійснення походів та священних війн проти ворогів релігії, тому повісили шаблі боротьби та портупеї, покладаючись на прихильність володаря часу [Іслама Гірая III].

Хороброго Тугай Бея, сміливця, гідного захищати кордони держави, було призначено командиром фортеці Фераг-Керман²⁷. У цей час польські “...шляхтичі та магнати, котрі вважали себе вельмишановними особами, розпалили ворожнечу з козаками, що

* Гаджі Мегмед Сена’ї з Криму. Історія хана Іслам Гірая III (тюрк. *Hacı Mehmed Senai. Üçüncü İslam Giray Han Tarihi*). Літописи (тюрк. *Vekâinâme*) як жанр були традиційними творами, написаними османською мовою, і стали невід’ємним атрибутом урядової діяльності Османської держави (*Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. – Ankara. 1993. – S. 1134). Автор доповнював названий літопис також цитатами з Кур’ану та іншими арабськими вставками, а також віршами перською та тюркською мовами. Переклад названого твору українською мовою з ретельним коментарем див.: *Туранли Ф. І. Літописні твори М. Сена’ї та Г. Султана як історичні джерела*. – К., 2000.

** У дужках вказуються додатки авторів.

розташувались на берегах Дніпра²⁸. Більше того, з метою знищення козаків відрядили військо. Коли йшла підготовка до війни з козаками [Запорозькими], командиром [гетьманом] Дніпровських козаків був [Б.] Хмельницький²⁹, котрий прихильно ставився до релігії Ісламу та мав бажання прийняти її. Нехай збудеться цей намір його за допомогою Всевишнього Аллага! Згаданий [Б.] Хмельницький, будучи сміливим та безстрашним богатирем, викинув із серця давню свою ворожість до релігії [Ісламу], прибув до хана [Іслам Гірая III]. Потім попросив допомогу для війни проти поляків³⁰. Його посла в Багчесараї заявили про свою лояльність³¹. Також повідомили про свою неспроможність [протистояти противникові] та скаржилися на гніт. Отже, хто шукає захисту та допомоги у щасливого Порога ченгизідів, незважаючи на провини і непокору в минулому, всі вони прощаються. Враховуючи важке становище гетьмана [Б.] Хмельницького, було вирішено надати йому всебічну підтримку³². Він [Іслам Гірай III] проголосив: “Ми не можемо не захистити тих, хто прихилиється до Високого Порогу нашого каганату, складає нам знаки покори. Якщо навіть вони були християнами, не повинні терпіти від своїх гнобителів”. Тому звелів він негайно послати на допомогу [Б. Хмельницькому] татарських воїнів та славетних командирів³³. Все прикордонне військо Фераг-Керману було передано в підпорядкування Тугай Бею, призначеному головнокомандуючим цього війська³⁴. Відразу за цим його величність Іслам Гірай III, трон якого нагадує трон Соломона, подібний до Олександра [Македонського], почав готуватися до походу³⁵. Тої щасливої пори навесні³⁶ запланували розпочати військову кампанію проти ворога. Тому, озброївшись шаблями, вирушили на священну війну”.

Отримав чи ні кримський володар дозвіл від Осіяної Порти?

В одному з листів Іслам Гірая III до султана про даний договір, що є документальним підтвердженням українсько-кримського союзу, хан повідомляє: “козацький гетьман [Б. Хмельницький] схилив голову і визнав вашу [султана] вельможність, він готовий служити вам і виконувати ваші накази”³⁷.

Отже, даний документ засвідчує, що вказаний союз не призвів до відмови кримського хана підпорядковуватися османському урядові. Таким чином, ствердження Новосельського про те, що укладання нового союзу між Кримом і Україною означало вихід Криму з русла турецької політики можна вважати необ’єктивним³⁸.

Також у документі згадується прохання хана до султана дозволити йому здійснити військовий похід. На нашу думку, питання про те, отримав чи ні кримський володар дозвіл від Високої Порти на здійснення спільного військового походу³⁹, котре дотепер було спірним, розв’язується на підставі історичних матеріалів. В іншому документі засвідчується: “Однако великий хан в своїх письмах, полученных на днях, ясно заявил, что все это случилось по распоряжению приказа великого сюзерена [турецького султана]...”⁴⁰.

Таким чином, можемо припустити, що час правління Іслам Гірая III є важливим періодом з точки зору політичних інтересів османського уряду на півночі Чорного моря.

Проаналізувавши різні джерела для об’єктивного висвітлення подій, зокрема конвенцію між Україною та Кримом у вже згаданий нами період, констатуємо наявність документальних фактів, котрі дають змогу переконливо відповісти на зазначене вище запитання щодо даної проблеми.

Сена’ї також підкреслював, що гетьман Б. Хмельницький, будучи за своєю природою та характером ближчим до ісламської релігії, прибув із посольством до Іслама Гірая III, просив помилування за старі гріхи та прохав надати йому допомогу.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що факт укладення українсько-кримського союзу підтверджується документами. Слід зауважити, що цей договір був важливою політичною подією насамперед для успішного ведення національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького. Він також був вигідним для кримської сторони для розв’язання економічних та політичних проблем.

Таким чином, можемо вважати, що одне з питань дослідження історії дипломатичної діяльності гетьмана Богдана Хмельницького, наслідком якого було встановлення українсько-кримського військово-

політичного союзу середини XVII ст., доведено нами до свого об'єктивного вирішення.

Кримський хан, з іншого боку, остерігався надмірного зміцнення північного сусіда, чим і було зумовлене підписання пізніше ханом мирної угоди з польським королем, яка, на нашу думку, порушувала інтереси запорозьких козаків. Але за рішенням Переяславської ради у 1654 році козацтво перейшло під владу московського царя. Тоді як перед тим, напередодні спільного з ханом походу у 1653 р., козаки надсилали своїх представників до султана з проханням прийняти їх під свою владу, і отримали від турецького володаря спеціальний прапор на знак його згоди. Слід підкреслити, що правління Іслам Гірая III сприяло проведенню Високою Портою активної північної політики. Це мало важливе значення, певною мірою стало передумовою міжнародних подій у Південно-Східній Європі після Переяславської ради 1654 р.⁴¹

Причиною зміни зовнішньополітичної орієнтації гетьманського уряду, з одного боку, було згадане перемир'я, яке не влаштувало Україну. З іншого – постійні напади донських козаків на узбережжя Чорного моря, які перешкоджали ханові нада-

вати ефективну допомогу гетьманові. А щодо московсько-українського “союзу”, як зазначає історик Ю. Мицик у своєму джерелознавчому дослідженні цієї проблеми, “Договору 1654 р. не існувало у звичайному для дипломатичної практики вигляді”⁴². На думку дослідників, не зберігся остаточний текст “договору”, підписаного обома, на той час незалежними державами.

З приводу порушеної проблеми у цій статті дослідниця Л. Прицак, пропонуючи розгляд цієї проблеми, підкреслює: 8 січня 1654 р. не був підписаний Переяславський договір, а була ціла низка документів, які склалися відповідно до таких подій, як:

1. Царське посольство, очолюване кн. Рєпніним до Польщі у липні-серпні 1653 р.;

2. Земський собор 1653 р.;

3. Переяславська рада 8 січня 1654 р. і промова Б. Хмельницького;

4. Юридично оформлений договір 27 березня 1657 р. в Чигирині та Москві⁴³.

Історичні події, що відбувались у зазначеному регіоні XVII ст., потребують також надання їм більш конкретної політично-правової оцінки для визначення статусу країн, котрі брали участь у підписанні угод та встановленні союзів⁴⁴.

¹ Дашкевич Я. Протурецька орієнтація ст. в Україні та міжнародні відносини // Україна–Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє (Збірник наукових праць. – Упорядник: Туранли Ф.Г.). – К., 2004. – С. 60–69; Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник (УАЩ). – К., 1993. – Вип. 2. – С. 177; Про стосунки України з Кримським ханатом і Високою Портою докладно див.: Туранли Ф.Г. Українсько-кримський союз 1648 р. за даними літопису Сена'ї // Галичина. – Івано-Франківськ, 1998. – № 1 (2). – С. 36–41; Туранли Ф.Г. Посольство гетьмана Б. Хмельницького до Багчесараю за даними літопису Сена'ї // Східні мови та літератури (Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка). – К., 2000. – С. 71–75.

² З 1475 р. Менглі Гірай I (роки правління: 1469–1475, вдруге – 1478–1515) визнав османський протекторат (Ortekin H. Kırım Hanlarının seçeresi. – İstanbul, 1938. – S. 11).

³ Саме в цей час турецька армія і флот Мегмед II Фатіга (завойовника) (роки правління: 1444–1446; вдруге – 1451–1481) завойовували Кафу і всі генуезькі володіння у Криму, а також греко-готське Мангульське князівство. Від цього часу Висока Порта мала протекторат над Кримським ханством до 10 (21) липня 1774 р. – дня підписання Кучук-Кайнарджийського миру, укладеного між Туреччиною та Росією після війни, яка розпочалася у 1768 р. (Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 14, 71–72; Sertoğlu M. Osmanlı Tarih Lügatı. – İstanbul, 1986. – S. 249–250).

⁴ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 201–215.

⁵ Роки правління: 1550–1563.

⁶ Тиктор І. Історія Українського Війська. – Львів, 1936. – Т. I. – С. 174–176; Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорізького. – К., 1991. – С. 44–45.

⁷ Там само. – С. 47.

⁸ Костомаров Н. Собр. соч. – СПб., 1904. – Т. IX–XI. – С. 25.

⁹ Грушевський М. Назв. праця. С. 206–215; Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991. – Т. I. – С. 188–195.

¹⁰ Брехуненко В. Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624–1629 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 68–69.

¹¹ Там само.

¹² Степанков В. Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки // Україна та Росія: проблеми політичних соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 87–88.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Findıklılı Mehmed Ağa. Silahdar Tarihi. – İstanbul, 1928. – S. 59.

¹⁶ Важливо підкреслити, що вживання тюркськими істориками та літописцями термінів “козацька нація” і “Русь” не є випадковими. У своїх творах вони ототожнюють ці поняття з українською нацією й Україною. До речі, вживання цих термінів не було поодиноким випадком, а розповсюдженим явищем у тогочасній османській історіографії (Findıklılı Mehmed Ağa. – Op. cit. – Cilt, I. – S. 59; Islam Ansiklopedisi (I.A.) Ruslar (Руси). – İstanbul. – 1964. – IX. – S. 787–791; Прицак О. Назв. праця. – УАЩ. – Вип. 2. – С. 182.

¹⁷ Fehri Çetin Derin. Abdürrehman Abdi Paşa Vekayinamesi. – İstanbul, 1993. – S. 43–45; İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Osmanlı Tarihi. – Ankara, 1954. – III/2. – S. 112; Findıklılı M.-A. – Op. cit. – I. – S. 59.

¹⁸ Роки правління: 1648–1668.

¹⁹ Роки правління: 1645–1676.

²⁰ Роки правління: 1648–1687.

²¹ Роки правління: 1640–1648.

²² Naima Tarihi. – İstanbul, 1863. –Т. IV. – S. 279–280.

²³ Туранли Ф.Г. Українсько-Кримські міждержавні відносини у середині XVII століття (за тюркськими історичними джерелами) // Дис. канд. іст. наук. – К., 1997. – С. 42–110 (український переклад літопису *Сена і*).

²⁴ Там само. – С. 59–60; там само, Додатки Е 1, Е 2; Мицик Ю.А. Нові дані до історії українсько-кримських дипломатичних зносин у середині XVII ст. // Пам’ять століть. – К., 1995. – №5. – С. 19–26; Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 79–103.

²⁵ Тюрк. *Hatman* у тюркських джерелах означає титул польських командирів, а також вождів українських козаків. Вважається, що воно походить від назви *Taman, Tarkan*, котра записана у давньотюркських оргунських пам’ятках як титул глави делегації, котра прибула з півночі. Із цих двох слів утворився титул *Ataman*: до тюркського слова *ata* “батько” додано *man* – “я”. Пізніше цей титул перейшов у слов’янські мови, де означав “вождь, командир” (*Donuk A.-K. Eski Türk Devletlerinde idarî-askerî, Unvan ve Terimler.* – İstanbul, 1988. – S. 37; *Pakalın M.Z. Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü.* – İstanbul, 1993. – Т.ІІІ. – S. 318–319.

²⁶ Тобто, 28 листопада 1647 р. Цю дату також можна вважати датою повторного призначення Сефера Газі Агі на посаду ханського візира.

²⁷ Прикордонна фортеця неподалік від замку Перекоп (тюрк. *Or, Or-Karı* – “Брама Перекопу”) на перешийку у північній частині Кримського півострова, що з’єднує півострів із сушею; закладена Менглі Гіраєм (див. прим. 2) у другій половині XV ст. Фераг Керман (тюрк. *Ferah-Kerman*) у перекладі означає “Замок Радощів” (*Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat . – Ankara, 1993. – S. 1134;*

²⁸ Тюрк. *Özi, Özü* – османо-тюркська назва р. Дніпра “*Özi nehri*” в перекладі означає “глибока, тиха і довга ріка”. Слово *nehr* означає “*pıka*” (*Sami Ş. Kamûs-î Türkî.* – İstanbul, 1989. – S. 201. Очевидно, українські козаки в османських історичних джерелах названі “дніпровськими козаками” (“*Özi kozakları*”) тому, що вони в основному розташовувалися на узбережжі Дніпра.

²⁹ Тюрк. *Melniski*.

³⁰ Один із учасників подій середини XVII ст. український літописець Самовидець зазначав: “Початок й причина війни Хмельницького ест єдино от ляхов на православіє гоненіє й козакам отягощеніє”. Далі він продовжував, що “...подста-ростій чигринского отнял хутор с пасікою й

млином на урочищі Суботові, полтори милі от Чигирина, й за той хутор посвар стал с подстаростим Хмельницькому”. (Літопис *Самовидця*. – К., 1971. – С. 45, 47). Також див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 79; *Голобуцький В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962. – С. 3; *М. Грушевський*, розкриваючи причини козацьких повстань у праці “Історія України-Руси”, цитує “Літопис Самовидця”: “Поспільство хоч у всім жило багато [обфит] – в збіжжі, худобі, пасіках, але були над ними вимисли великі, від старостів намісників та жидів, чого Україна не звикла терпіти...” (Там само. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 80, 160, 165. Також див. *Крип’якевич І.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 62; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С. 76, 77; *Шерер Ж. Б.* Літопис Малоросії. – К., 1994. – С. 87. Вважаємо за потрібне навести уривки з документів Б. Хмельницького, без яких панорама подій вказаного періоду була б необ’єктивною. Наводимо уривки з листа, датованого 12 червня 1648 р., від гетьмана Б. Хмельницького до короля Владислава IV: “...Сам Господь Бог свідком, що ми, будши у вірному підданстві і послуху в к. м., м-ті, ніякої сваволі не починали і ні на що погане не заслуговуємо”. *Крип’якевич І., Бутич І.* Документи Богдана Хмельницького (1648–54). – К. 1961. – С. 55. – №4. Також див.: Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. Упорядники: *І. Крип’якевич, І. Бутич*. – К., 1998. – С. 73–76. Проаналізувавши згадані джерела, доходимо висновку, що до повстання українців проти Польщі призвели суттєві причини, політичні та інші, які знаходимо й у творі *Сена’ї*.

³¹ Зазначимо, що *Сена’ї* у своїй хроніці пише про приїзд Б. Хмельницького з посольством до Багчесараю для переговорів з Іслам Гіраєм III і називає дату цієї важливої події. Також див.: *Сергійчук В. І.* Іменем Війська Запорізького. – К., 1991. – С. 146.

³² Зі свого боку, хан також мав до короля претензії з приводу несплати данини (*Граб’янка Г.* Літопис. – К., 1992. – С. 39). Досліджуючи питання дипломатичних стосунків України з Кримом середини XVII ст., також вважаємо за потрібне навести факти з “Літопису Величка”: “...хан [Іслам Гірай III] запропонував Хмельницькому виконати обіцяну присягу... Хмельницький звелів тоді дати йому ханську шаблю, яку йому принесли торік. Тоді він, вийнявши її з піхв, поцілував оголене залізо перед ханським лицем...”. “Хан і кримські старшини дуже зраділи і дали Хмельницькому руки на те, що завжди (завше) будуть готові допомогти йому проти поляків, але доки не скінчиться війна (*Величко С.* Літопис. – К., 1991. – Т. I. – С. 55–56). Також див: *Pritsak O.* Das erste Türkisch-Ukrainische Bündnis (1648) // *Oriens*, 1953. – № 6. – S. 266–298; В одному з джерел османської історіографії підкреслюється, що “хан урочисто і з повагою прийняв козацьких послів. Він погодився допомогти у війнах проти Польщі, а Б.Хмельницькому надав звання “гетьмана” (*Krımî Al-Hac Abdal-Kafar.* Umdetü’t Tevarih. – İstanbul, 1924. – S. 124.

³³ *Грушевський*, відмежовуючись від сумнівів щодо позитивного результату кримсько-українського союзу, підкреслює прихильне ставлення кримського володаря до козаків, бо він “послів ударовав кафтанами, відправляючи, дав по коневі, а кримським людям і чорним [простим] татарам звелів годувати коней і готуватися на королівську землю, і до Перекопу до князя ширінського Тугая написав готуватися на війну” (*Грушевський М.* Назв. праця. – Т. VIII. – Ч. II. – С. 165, 169, 170). Про цей союз також див.: *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – К., 1991. – Т. II. – С. 12.

³⁴ Сучасний польський історик *Качмарчик* підкреслює налагодження запорозьким гетьманом контактів із кримським ханом і, зокрема, наголошує на особистій участі Б. Хмельницького в безпосередніх розмовах з Іслам Гіраєм III в Багчесараї в лютому 1648 р. і, як результат, називає згоду хана надати допомогу. Він також зазначав: “Іслам Гірай III вирішив скористатися з такої нагоди і поспішав вислати на допомогу тому Хмельницькому кількох емірів [командирів] татарів, які влаштували полювання на ворога, а Тугай Бея комендантом прикордонного замку Фераг-Керман призначив і назвав вождем та верховодою над усім військом” (*Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmelniczki. – Wrocław, 1988. – S. 46); Також див.: *Стороженко І. С.* Тугай-бей побратим Богдана. Додаток *О. Акчокракли.* Татарська поема Джан-Мухамеда // *Козацтво*. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 3–184.

³⁵ Йдеться про підготовку до спільного походу з особистою участю Іслам Гірая III.

³⁶ Навесні 1648 р.

³⁷ TSMA (Торкарі Sarayı Müzesi Arşivi, укр. Архів музею палацу Топкапи – в Стамбулі); E (Evrak, укр. аркуш), 3005/2.

³⁸ *Новосельський А.* Борьба московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М., Л., 1948. – С. 396.

³⁹ Див.: Федорук Я.О. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649). – Львів, 1993. – С. 19.

⁴⁰Документи об освободительной борьбе украинского народа (1648–1654 гг.). “Лист польського канцлера Ю. Осолінського французькому прем’єр-міністру кардиналу Мазарину з проханням про надання Польщі допомоги у війні проти повсталого українського народу” від 30 червня 1648 р. – К., 1965. – С. 57–60.

⁴¹Про це докладно див.: Фаїзов С.Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Мухаммед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру. 1654–1658. Кримскотатарская дипломатика в политическом контексте постперяславского времени. – М., 2003.

⁴²Мицик Ю. Джерелознавчі студії з історії Переяславської ради 1654 р. // Україна та Росія: проблеми політичних соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 523–565.

⁴³Пріцак Л.Д. Так званий Переяславський договір 1654 р. і його проблеми // Східний світ. – К., 2005. – № 1. – С. 75–84.